
Л.М. Шенгерій,
кандидат філософських наук,
докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ІРРАЦІОНАЛЬНЕ ЯК КОНСТРУКТ ПІЗНАВАЛЬНОГО УНІВЕРСУМУ

Розвиток філософії та науки на початку ХХІ ст. вимагає не тільки опрацювання стандартів неklasичної раціональності, але й визначення екзистенції, статусу, місця й ролі ірраціонального в структурі пізнання. Оскільки змістова складова понять “раціональний” та “іраціональний” може лишатися інваріантною в межах якоїсь однієї науково-філософської парадигми, то її якісна зміна спричиняє зміну уявлень про раціональне та ірраціональне. Ці процеси відбуваються завдяки трансформації структурних особливостей раціонального та ірраціонального, які містять інваріантні та змінні, абсолютні та відносні компоненти.

Історично склалося так, що значно більша увага приділяється аналізу закономірностей функціонування раціонального конструкту без вивчення його взаємозв'язків з ірраціональною складовою, яка менше привертає увагу дослідників. Виняток, безперечно, становлять концепції прихильників ірраціоналізму.

У своєму дослідженні ми прагнемо сконцентруватися на з'ясуванні особливостей ірраціонального як одного з необхідних конструктів пізнавального універсуму. Окремі аспекти цього питання вивчають вітчизняні та зарубіжні науковці, зокрема А.Т. Ішмуратов, С.Б. Кримський, Б.О. Парахонський, Р.Рорті, Г.К. Честертон, К.Г. Юнг та ін.

Проаналізуємо генезис доповняльного до “ratio” поняття “irratio”. Щодо його античних тлумачень, то найбільш вживаними є його значення як нерозумності, нерозумового, несвідомого. Зокрема, “irratio” в значенні “нерозумності” вживав Тертуліан наприкінці II ст. Раціональне та ірраціональне в античній філософії та логіці виступають як контрадикторні поняття, що цілком вичерпують гносеологічний універсум.

Аналіз класичних вживань поняття “іраціональність” дає змогу виокремити негативне забарвлення переважної більшості його значень: 1) нерозумність, нерозуміння, незнання, неінформованість, несвідомість; 2) нелогічність, неправильність, необґрунтованість, недетермінованість; 3) шкідливість, невмотивованість; 4) шкідлива, непрактична дія, що завдає збитків, та ін. Щодо перших двох категорій значень, то вони вживаються і в сучасних контекстах, коли йдеться про ірраціональне як таке, що міститься поза межами розуму, не є інтелектуальним, є несумісним з раціональним мисленням, алогічним за своєю сутністю.

У сучасних дослідженнях вирізняють такі основні смислові колізії значень понять “іраціональність”, “іраціональний”, “іраціоналізм”:

– іраціональність як методологічний засіб, методологічна настанова, що експлікує різні ступені обмеження ролі розумного, логічного, доведеного та обґрунтованого в гносеологічних процесах, і натомість спирається на нераціональні, чуттєві форми пізнання, серед яких назвемо інтуїцію.

Разом з тим деякі дослідники, зокрема Т.М. Дишкант, вважають, що принципово не може існувати іраціонального пізнання, яке є альтернативним раціональному [1, 8];

– “іраціональність”, “іраціональний” як характеристика певних явищ та процесів, що не можуть бути контрольовані розумом, свідомістю, є алогічними та неінтелектуальними за своєю сутністю, “розміщуються поза межами досяжності розуму, є недоступними досягненню в рамках логічного мислення” [2, 117];

– “іраціональність” як невідповідність, неспівмірність системі норм чи аксіом певної наукової теорії. О.О. Кононов, аналізуючи внутрішню сутність іраціональності, виявляє неспівмірність, невідповідність, що існує між мірою деяких об'єктів та мірою необхідності, мірою їх загального закону і, як наслідок, есплікується незрозумілістю, непередбачуваністю, неможливістю бути пізнаними [3, 43]. Водночас Т.М. Дишкант доходить висновку, що загалом іраціональне не є чимось таким, що не може бути досягнуте розумом [1, 8];

– іраціональність як характеристика макроскопічної людської діяльності, зміст та результати якої є нерозумними, шкідливими, небезпечними для людини та суспільства в цілому;

– іраціоналізм як система доктрин, кожна з яких заперечує можливість розумового пізнання [4, 166–167].

Більшість значень поняття “іраціональний” має, на думку сучасних дослідників, занадто негативне забарвлення. “Деякі філософи експлікують це поняття як своєрідну “яму”, до якої “зливаються” будь-які негативні наслідки наукової та соціальної діяльності” [1, 4]. Проаналізуємо джерела та сутність сучасної так званої кризи раціональності та раціоналізму, яку висвітлюють у своїх працях деякі дослідники другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Ці джерела інколи пов'язують з позафілософськими, позанауковими (з точки зору теоретичного аспекту) поглядами. Таке поширення критеріїв раціонального чи іраціонального на позатеоретичні знання здається принаймні не завжди виправданим. Неправомірними, ймовірно, є обвинувачення наукової раціональності, розуму та логіки (парадокс. – *Л.Ш.*) як джерел майже будь-яких негараздів у економічній, політичній чи соціальній сферах життя минулого століття. Саме тому одним із важливих завдань є чіткіше окреслення, розмежування та синтез на основі принципу доповняльності раціональних, іраціональних та методологічно-суміжних стратегій досліджень.

Інша тенденція пов'язана зі збільшенням потенціалу раціональних наукових досліджень, а відтак –

з підвищенням ймовірності ірраціональних наслідків їх застосування в прикладній діяльності людини.

Ілюстрацією вищеописаної позиції є дефініція ірраціонального, яка містить вісім негативних понять. Її пропонують П.Ф. Йолон, С.Б. Кримський, Б.О. Парахонський. Вони обстоюють думку про те, що “ірраціональне у своєму крайньому світоглядному тлумаченні забезпечує найважливіші позиції людської екзистенції, апелює до стихійного, несвідомого, містичного та безвихідного, проповідує безглуздість буття, пустоту майбутнього, нечутність людського голосу в хаосі світу, безцільність надій на розуміння” [5, 92]. Разом із тим наявність у пізнанні ірраціонального слід визнавати конструктивним фактором, оскільки саме протиставлення раціонального та ірраціонального є рушійною силою будь-якого процесу розвитку. Історична дійсність містить ірраціональне компоненту, завдяки якій є можливим динамізм. Це ірраціональне начало потрібно розуміти онтологічно – у смислі визнання ірраціонального початку в самому бутті [6, 29].

Одним із найбільш конструктивних у руслі цього дослідження є визначення ірраціонального, запропоноване К.М. Узбеком. Воно не тільки відзначає похідний характер ірраціональності загалом, але й виявляє його тісний зв'язок із розумом, а це – саме той ключовий момент, який проходить поза увагою основної маси дослідників цього питання. За переконанням науковця, “ірраціональне – це механізм критичної саморефлексії розуму, що спочатку встановлює відмінність у вигляді можливості, далі формує інобуття певної реальності в думках і, нарешті, породжує протилежність тому, що існує (раціональному. – *Л.Ш.*)” [7, 61]. Дослідник актуалізує процеси диференціації та інтеграції раціонального та ірраціонального в системі теоретичних гносеологічних процедур [7, 64–65].

Конструктивне тлумачення ірраціонального пропонує В.Г. Скотний. Він зазначає, що ця категорія – не пуста абстракція, “не щось погане, а має глибокий зміст і світоглядну та методологічну роль” [8, 55]. Науковець обирає плідну, з нашої точки зору, стратегію аналізу застосування двох парних категорій – “раціонального” та “ірраціонального”. Він переконливо доводить, що істинне знання можна здобути тільки тоді, коли певна проблематика вивчається із залученням категорій раціонального та ірраціонального, які він кваліфікує як однаково важливі і рівноцінні за пізнавальним значенням. Дослідник показує, що “в світоглядному і методологічному значеннях некоректно відривати одну частину парної категорії від іншої, “розводити” раціональне та ірраціональне в різні площини. Як немає буття без небуття, лівого без правого, чоловічого без жіночого, необхідності без випадковості, так немає у філософії раціонального без ірраціонального. Свідоме заперечення пізнавального значення раціонального або ірраціонального шарів буття призводить до трагічних наслідків – виникає хибна теоретична схема буття і свідомості, формується помилкове уявлення про універсум і місце людини в ньому” [8, 61]. Якщо науковець є раціоналістом, то в своїх дослідженнях він фактично використовує не тільки раціональне, але й ірраціональне. Правильним є також обернене твердження, згідно з яким ірраціоналіст може заперечувати раціональність як таку, але в своїх працях фактично визнавати раціональне і використовувати його потенціал. Навіть якщо таємниці буття розкриваються лише шляхом споглядання та інтуїції, то результати досліджень мають бути вербалізовані в раціональних поняттях. Тому раціональність виступає при цьому як гносеологічний інструмент [8, 67].

У концепції А.Т. Ішмуратова ірраціональність визначається як порушення особливої норми, єдиної для певної групи індивідів. Науковець ставить принципове запитання: “Яким чином співвідносяться поняття “нераціональність” та “ірраціональність”, які інколи розглядаються як синоніми?” Безперечно, відповідає він, зміст цих понять є різним. На його думку, доцільним є зіставлення понять “раціональність” та “ірраціональність” як контрадикторних. Якщо перше поняття фіксує певний еталон чи норму раціональності, то друге експлікується як таке, що не відповідає їй. Зміст поняття “нераціональний” оцінюється як розмитий, такий, що має менше смислове навантаження порівняно зі змістом поняття “ірраціональний” [9, 42].

На нашу думку, ірраціональність, так само, як і випадковість, є однією з фундаментальних складових реальності, в тому числі й теоретичної, інтелектуальної. Вона існує повсякчас незалежно від суб'єкта та системи людських знань. Тому ірраціональна компонента знання є неодмінно присутньою в гносеологічному універсумі. Вважаємо, що ірраціональному слід, насамперед, приписати модус конструктивного, “ще-не-раціонального”. Місце і роль, що відводиться цій компоненті у концепціях науковців, не визначаються однозначно. Так, Т.М. Дишкант твердить про суто суб'єктивну природу ірраціональності, що есплікується як наслідок лише в галузі логіки та алгоритмів [1, 8]. Такий підхід, можливо, надто звужує екзистенціальну сферу ірраціонального. Водночас дослідник обстоює конструктивну позицію щодо тлумачення ірраціонального як такого, що допускає раціональні експлікації та слугує проявом меж застосування вибраних раціональних форм у операціях відтворення властивостей об'єктів [1].

Щоб з'ясувати пізнавальне значення ірраціонального конструкту, важливо проаналізувати його типологію. О.м. Щербина-Яковлева, визначаючи типологію ірраціонального, наводить різні варіанти класифікації форм ірраціональності, зокрема:

– суб'єктивно-ірраціональне та об'єктивно-ірраціональне згідно зі сферою проявів у дійсності; – індивідуальну та групову ірраціональність згідно з її носіями та ін. [4, 176].

Дещо інший підхід до класифікації форм ірраціонального пропонує О.О. Кононов. Він вирізняє чотири основи для класифікації цього поняття:

– характер процесу перетворюючої діяльності. Типами ірраціонального виступають, по-перше, ірраціональне реальне, що принципово не може описуватися логічними засобами, оскільки є

непередбачуваним; та, по-друге, ірраціональне уявне, що може мати вирішення раціоналістичними засобами;

– характер прояву ірраціонального в дійсності. Типами ірраціонального є об'єктивне, притаманне людській культурі як феномену, і суб'єктивне, що експлікується окремим індивідом чи соціальною групою;

– характер взаємовідношень з раціональним. Типами ірраціонального виступають, по-перше, ірраціональне, що доповнює раціональне, по-друге, ірраціональне як чинник протистояння та обмеження раціонального;

– характер післядії. Виокремлюється, по-перше, ірраціональне в конструктивному розумінні, яке тільки окреслює неможливість охоплення універсальних взаємозалежностей елементів світу в певний момент часу. Ми вважаємо, що таке трактування подібне до розглянутого у третій класифікації. По-друге – ірраціональне в деструктивному розумінні, спрямоване на хаос та знищення [3, 41].

У ХХ ст. відбувається прискорення процесів якісної трансформації ірраціонального на раціональне. Конструктивним у руслі дослідження природи ірраціонального загалом та, зокрема, процесів раціоналізації знання є приклад аналізу осмислення нових фактів у рамках вже сформованих поняттєвих каркасів наукових теорій. Об'єктом, що підлягає осмисленню, виступає атом у розумінні Н.Бора. Кореспондуючими науковими теоріями можна обрати ньютонівську механіку або максвеллівську електродинаміку. У будь-якій з цих теорій атом має статус ірраціонального об'єкта. Завдяки переходу до теорії квантової механіки, що спирається на іншу систему понять, атом дістає раціональне пояснення і переходить до категорії об'єктів, що мають певні раціональні характеристики [10, 174]. Тому розширення сфери раціональності внаслідок набуття певними об'єктами статусу раціональних може відбуватися шляхом переходу до іншого поняттєвого каркасу в рамках нових наукових теорій.

Отже, на основі аналізу особливостей ірраціонального конструкту пізнавального універсуму можна зробити такі висновки:

– поняття “ірраціональне” вживається в сучасних дослідженнях за двома спектрами значень: по-перше, як таке, що не підлягає розумовому пізнанню; по-друге, як таке, що не відповідає поняттєвому каркасу та системі аксіом певної наукової теорії, але допускає розумове пізнання. Відповідно до другого контексту, можливою є якісна трансформація нерациональних об'єктів, внаслідок якої вони набирають раціональних властивостей завдяки їх зануренню в нові наукові чи філософські теорії, що спираються на інші системи понять;

– раціональне завжди співіснує з ірраціональним у пізнавальних процесах. Позиції і чистого раціоналізму, і чистого ірраціоналізму є не тільки безперспективними, а й небезпечними, такими, що заводять людство не тільки в гносеологічний, але й у онтологічний глухий кут.

ЛІТЕРАТУРА

- Дышкант Т.Н.* Иррациональное в научном и вненаучном знании: Дис. канд. филос. н.: 09.01.01. – Харьков, 2004.
- Гадамер Х.Г.* Актуальность прекрасного. – М., 1991.
- Кононов А.А.* Иррациональное как феномен сознания человека: Дис. канд. филос. н.: 09.01.04. – Харьков, 1997.
- Щербина-Яковлева Е.Е.* Мироотношение и иррациональность. – Сумы, 1996.
- Йолон П.Ф., Крымский С.Б., Парахонский Б.А.* Рациональность в науке и культуре. – К., 1989.
- Шестов Л.* Апофеоз беспочвенности: опыт адогматического мышления. – Л., 1991.
- Узбек К.М.* Развитие рациональности в античной математике и философии. – Донецк, 2003.
- Скотний В.Г.* Раціональне та ірраціональне в науці та освіті. – Київ; Дрогобич, 2003.
- Логика и проблема рациональности. – К., 1993.
- Холтон Дж.* Тематический анализ науки. – М., 1981.